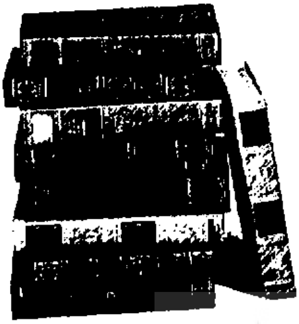
کتابهای حدیثی منتشر شده از زیدیه (۱)

سید علی موسوی نژاد

یکی از مذاهب اسلامی که در صدر اسلام شکل گرفته و شاخه ای از تشیع محسوب می شود، مذهب زیدیه است. زیدیه به مذهبی گفته می شود که امامت زید بن علی بن الحسین (ع) و پیروی از او اساس آن است. آنان علی بن ابی طالب (ع) را در امامت بر دیگران مقدم و پس از ایشان حسن و حسین (ع) را امام دانسته اند و پس از آن دو بزرگوار، معتقدند امامت بدون انحصار در عددی معین در فرزندان آن دو معنا می یابد که با دعوت و فضل و خروج بر ظالمان بدان می رسند نه با وراثت. زیدیه به دلیل همین اعتقاد، پس از امام حسین (ع) امام زید را امام خود معرفی می کنند و از آن پس سلسلهٔ امامان زیدیه از امامیه جدا می شود.[1] زید بن علی بن

---

۱ . **فرق الشیعة**، حسن بن موسی، نوبختی، به کوشش محمدصادق آل بحر العلوم. دار الاضواء، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق/ ۱۹۸۴م، ص ۵۵؛ **مروج الذهب و معادن الجوهر**، ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، به کوشش عبدالامیر مهنا، موسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت، چاپ اوّل، ۱۴۱۱ق/ ۱۹۹۱م، ۴جلد، ج۳، ص ۲۳؛ **مقالات الاسلامیین**؛ ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری، به کوشش هلموت ریتر، جمعیة المستشرقین الآلمانیة، چاپ سوم، ۱۴۰۰ق/ ۱۹۸۰م، ج ۱، ص۶۵؛ **الملل و النحل**؛ احمد بن یحیی ابن مرتضی، چاپ شده در مقدمهٔ **البحر الزخّار**، دار الحکمة الیمانیة، صنعا، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۸م، ص۴۰.

حسین(ع)، در سالِ ۷۵ ق، در مدینهٔ منوره، و در خانهٔ امام زین العابدین علی بن حسین(ع)، دیده به جهان گشود. وی از محضر پدر بزرگوارش و برادر ارجمندش امام محمد باقر(ع) کسب علم و معرفت کرد، در سیزده سالگی قرآن را فراگرفت و در علوم مختلف قرآنی از سرآمدان دوران بود و لقب «حلیف القرآن» به وی داده شد. او کوششهای بسیاری در جهت اصلاحات سیاسی به عمل آورد و از حجاز به شام و عراق، سفرها کرد و عاقبت در قیامی خونین در محرم سال ۱۲۲ ق، در کوفه به شهادت رسید.[۲]

باید توجه داشت که اگر چه دیدگاه زیدیه و امامیه در مسئلهٔ امامت متفاوت است، این به معنای عدم قبول و رد دیگر اهل بیت و از جمله امامان مورد قبول امامیه از سوی زیدیه نیست؛ بلکه آنان همچون امامیه مرجعیت کتاب و عترت را از اساسی ترین اعتقادات خود می دانند و حتی از به کار بردن نام امام برای دیگر بزرگان اهل بیت دریغی نداشته و روایات آنان را نقل کرده و برای آنان احترام ویژه ای قائل بوده اند.[۳] مذهب زیدیه که تاکنون به

---

۲. علاوه بر مراجع و منابع اصلی زیدیه، همچون **الإفادة**، **المصابیح**، **الحدائق الوردیة**، **التحف شرح الزلف** و ...، در خصوص شرح حال زید بن علی(ع) تاکنون تالیفات مستقلِ بسیاری از مؤلفان زیدیه، امامیه و اهل سنت، منتشر شده است که به نام برخی از آنها اشاره می شود:
الامام زید بن علی نور علی نور، اسماعیل بن ابراهیم وزیر؛ **زید بن علی** (مقاله)، عبدالله بن عبدالکریم جرافی؛ **زید بن علی جهاد حق دائم**، ابراهیم بن علی وزیر؛ **الامام زید بن علی شعلة فی لیل الاستبداد**، محمد یحیی سالم عزّان؛ **قدوة المستبصرین**، یحیی بن محمد مؤیدی؛ **الامام زید، حیاته و عصره، آراؤه و فقهه**، محمد ابوزهره؛ **ثورة زید بن علی**، اجی حسن؛ **زید بن علی و مشروعیة الثورة عند اهل البیت**، وری حاتم؛ **زید بن الامام علی بن الحسین(ع)**، علی محمد دخیل؛ **البرهان الجلیّ علی ایمان زید بن علی**، محمد مهدی موسوی اصفهانی؛ **زید الشهید**، عبدالرزاق موسوی مقرم؛ **رهبر انقلاب خونین کوفه**، (ترجمهٔ فارسی زید الشهید)، عزیزالله عطاردی؛ **زید شهید انتقامگر**، محمد محمدی اشتهاردی؛ **سیره و قیام زید بن علی**، حسین کریمیان؛ **پیکار مقدس زید بن علی و فرزندانش**، ابراهیم وحید دامغانی؛ **شخصیت و قیام زید بن علی**، ابوفاضل، رضوی اردکانی؛ **خروج زید بن علی**، محمد حسین، منظور الاجداد؛ **بطل رشید زید شهید**، محمد عباس قمر زیدی؛ **ابوالحسین زید الشهید**، محسن امین؛ **الامام زید بن علی المُفتریٰ علیه**، شریف صالح احمد خطیب.

۳. به عنوان نمونه، در کتابِ **مطمح الامال**، تالیف قاضی حسین بن ناصر مهلا، (م ۱۱۱۱ ق) که به تازگی برای اولین بار به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع) منتشر شده، مؤلف قبل از آن که

<

حیات خود ادامه داده است، اکنون نیز پیروان قابل توجهی دارد که اغلب قریب به اتفاق آنان در کشور یمن و جنوب شبه جزیرهٔ عربستان زندگی می کنند. علی رغم اینکه شیعیان زیدی دارای میراثی کهن به شمار می آیند، و در علوم مختلف اثرگذار بوده اند و از طرف دیگر، اشتراکات بسیار زیادی با دیگر مذاهب اسلامی و به ویژه امامیه دارند، به جرات می توان گفت که مسلمانان و حتی شیعیان شناخت درست و کافی از آنان ندارند. این دوری و بی اطلاعی در مورد وضعیت کنونی آنان و اندیشه های زیدیه در دوران معاصر دو چندان است.[۴]

یکی از حوزه هایی که به صورتی ویژه اشتراکات امامیه و زیدیه در آن بسیار است و هم برای ما مجهول و ناشناخته مانده است، حوزهٔ حدیث و علومِ حدیثِ می باشد. بدون تردید زیدیه در حدیث، میراثی گرانبها دارند؛ چرا که از طرفی به منبع جوشان علوم اهل بیت متصل بوده اند و از طرف دیگر به دلیل نزدیک بودن به اهل سنت (حداقل در برخی مقاطع)، به میراث حدیثی آنان نیز نظر داشته اند. از همین رو، حدیثِ زیدیه قابل توجه و مراجعهٔ دقیق است و از رهگذر آن می توان به مطالعهٔ تطبیقی حدیث (به ویژه بخش مشترك امامیه و زیدیهٔ آن)، پرداخت و روشنی تازه ای بر مجهولات افکند. برخی از این اشتراکات عبارت اند از:

۱. احادیث نبوی بسیاری که از طرق زیدیه نقل شده است و می تواند برای ما راهگشا باشد.

۲. احادیثی از ائمهٔ اطهار (اثناعشر) که زیدیه آن را روایت کرده اند.

۳. احادیث بسیاری که زیدیه در خصوصِ فضایل و مناقبِ اهل بیت روایت کرده اند،

> به شرح حال امامان زیدیه بپردازد، در بخشی جداگانه از تک تک امامان اثناعشریه با عنوان امام یاد کرده و به شرح حال آنها پرداخته است.

۴. برخی اشتراکات زیدیه و امامیه و همچنین تاریخ مختصرِ این مذهب، در مقاله ای از همین قلم با نام آشنایی با زیدیه و یمن، منعکس است. بخشی از این نوشتار در مجلهٔ هفت آسمان، فصلنامهٔ تخصصی مرکز مطالعات ادیان و مذاهب قم، سال سوم، شمارهٔ ۱۱، پاییز ۱۳۸۰ ش، با عنوان آشنایی با زیدیه، به چاپ رسیده است.

به ویژه آن دسته از کتابها و احادیثی که به افضل بودن و احق بودن امیرالمؤمنین علی(ع) پرداخته اند.

در این نوشتار به ترتیبِ تاریخِ حیاتِ مؤلفان، مهم ترین کتابهای حدیثِ زیدیه را که مستقیماً به حدیث پرداخته و موضوع اصلی آن حدیث است، معرفی خواهیم کرد. از آنجا که دسترسی به کتابهای خطی دشوار است، در این معرفی تنها به کتابهای چاپ شده اکتفا شده است؛ با این اطمینان که اکنون اغلب کتابهای مهم حدیثِ زیدیه، به زیور طبع آراسته و منتشر شده است. در همین جا باید از مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع)[5] نام برد که در چند سال اخیر حرکتی بزرگ را آغاز کرده و از میان مهم ترین کتابهای زیدیه، ده ها عنوان کتاب را به کوشش محققانِ زیدی، به چاپ رسانده و یا تجدید چاپ کرده است.

در این مجال و در بخش اول از این نوشتار، به معرفی کتابهای حدیثی منتشر شدهٔ زیدیه، تا اواخر قرن پنجم خواهیم پرداخت.

۱. *المجموع الحدیثی و الفقهی* یا *مسند الامام زید*

اولین اثر حدیثی زیدیه به شخص امام زید بن علی بن حسین(ع) منتسب است و به **مسند امام زید** شهرت یافته است. مسند امام زید، مجموعه ای حدیثی است که اغلب احادیث آن در ابواب مختلف فقه است و از آنجا که تنها راوی آن از زید بن علی(ع)، ابوخالد واسطی از معاصران و پیروان امام زید بن علی(ع) است، زیدیه کوشیده اند اشکال در وثاقت او و تنها بودنش در روایت مسند را پاسخ گویند.[6] این کتاب بعدها به وسیلهٔ عبدالعزیز بن اسحاق بغدادی (م ۳۶۳ ق)، تدوین و تنظیم گردیده است. برای امام زید در منابع از دو مجموعه،

---

۵. «مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة»، مؤسسه ای غیر دولتی است که در ایالات متحدهٔ آمریکا به ثبت رسیده است و علاوه بر دفتری در صنعا، دفتری در عَمّان پایتخت کشور اُردن دارد که مرکز ارتباطات این مؤسسه به شمار می رود.

۶. ر.ك: **الفلك الدوار**، ص۲۲۸؛ **لوامع الانوار**، ج۱، ص۴۲۶؛ **الروض النضیر**، ج۱، ص۲۵ـ۴۹ و مقدمهٔ عبدالله بن حمود عزّی بر **المجموع الحدیثی و الفقهی**.

یکی حدیثی و دیگری فقهی، نام برده می شود، ولی همان گونه که برخی از محققان اشاره کرده اند، به نظر می رسد که هر دو مجموعه در کتابِ منتشر شدهٔ کنونی، مندرج و ادغام شده است. این کتاب مهم ترین، صحیح ترین و قدیمی ترین مجموعهٔ حدیثی زیدیه و از سوی دیگر اولین کتاب حدیثی در ابواب فقه اسلامی به شمار آمده است.[۷] تعداد احادیث موجود در این کتاب ۶۸۷ حدیث است که اغلب آنها از پیامبر گرامی اسلام روایت شده است. زید بن علی(ع) این احادیث را از پدر گرامی اش امام زین العابدین(ع) و ایشان از پدر خودْ اباعبدالله حسین(ع) و آن حضرت از پدر بزرگوارش امیرالمؤمنین علی(ع) نقل کرده است. بخش فقهی مسند با ۵۹۷ حدیث، دارای چهارده بخش (کتاب) است که به ترتیب عبارت اند از: الطهارة؛ الصلاة؛ الجنائز؛ الزکاة؛ الصیام؛ الحج؛ البیوع؛ الشرکة؛ الشهادات؛ النکاح؛ الطلاق؛ الحدود؛ السیر؛ الفرائض. و به دنبال آن سایر احادیث (نود حدیث) با موضوعاتی اغلب اخلاقی و اعتقادی قرار گرفته است.

کتاب **مسند** برای اولین بار به کوشش گریفینی، پژوهشگرِ ایتالیایی در سال ۱۹۱۹م/ ۱۳۳۷ق، در شهر میلان چاپ شده است و پس از آن به کوشش عالِم زیدیه، عبدالواسع بن یحیی واسعی (۱۲۹۵ـ۱۳۷۹ ق)، برای اولین بار در سال ۱۳۴۰ ق / ۱۹۲۲م به وسیلهٔ مطبعهٔ المنار در شهر قاهره به چاپ رسیده است. عبدالواسع واسعی پس از نوشتن مقدمه و تعلیقه بر کتاب و شرح برخی کلمات و استخراج احادیث آن، با تحمل مشقات به مصر و شام سفر کرده و کتاب را به علمای برجستهٔ آنجا ارائه کرده و تاییدیه دریافت نموده است که به هنگام انتشار آن در مقدمه گنجانده شده است. وی در این مقدمه، در سه فصل به شرح حال امام زید و ابوخالد واسطی و توضیحاتی در بارهٔ کتاب مسند و دیگر کتابهای زیدیه پرداخته است. این کتاب با این تحقیق پس از چاپ نخست، دو بار با ضمیمهٔ **مسند امام علی بن موسی الرضا(ع)**[۸]، در ۵۱۸ صفحه، یک

---

۷. دکتر گریفینی، محقق ایتالیایی که مسند را برای اولین بار منتشر کرده است، در این باره مقاله ای دارد تحت عنوان: اول کتاب صنف فی الفقه الاسلامی دارد که در مجلهٔ **الهلال**، چاپ مصر، مجلد ۲۷، جلد۲، ۱۹۱۸م منتشر شده است.

بار در سال ۱۳۸۱ ق/ ۱۹۶۶ م، به وسیلهٔ دار مکتبة الحیاة در بیروت و برای بار دوم بدون درجِ تاریخ به وسیلهٔ دار مکتبة الخیر در صنعا به چاپ رسیده است. همچنین با همین تحقیق، ولی بدون ضمیمه، در ۳۹۹ صفحه، به وسیلهٔ دارالکتب العلمیة در سالهای ۱۴۰۱ و ۱۴۰۳ در بیروت تجدید چاپ شده است. آخرین چاپ این کتاب نیز با نام **المجموع الحدیثی و الفقهی** در ۳۱۳ صفحه، در سال جاری (۲۰۰۲ م/ ۱۴۲۲ ق)، با تحقیقی جدید و به کوشش محقق معاصر زیدیه، عبدالله بن حمود عزّی (ت ۱۳۹۴ ق)، به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی (ع) منتشر شده است. این چاپ با مقدمهٔ ناشر آغاز می شود و پس از آن محقق در مقدمهٔ کتاب، مطالبی سودمند در بارهٔ حدیث زیدیه، کتابِ **المجموع**، شرح حال امام زید و راوی آن ابوخالد واسطی ارائه داده است.

از زید بن علی (ع) تالیفاتی دیگر نیز به یادگار مانده که تاکنون اغلب آنها به چاپ رسیده است که از میان آنها باید از **تفسیر غریب القرآن** و **مجموع کتب و رسائل الامام زید بن علی (ع)** نام برد. مجموعهٔ اخیر (شامل ده کتاب و رساله و مجموعه ای از دعاها، اشعار، فتواها، خطبه ها و سخنان زید بن علی)، در سال گذشته (۲۰۰۱ م)، دو بار توفیق نشر یافته است؛ برای اولین بار به کوشش محقق و شخصیت معاصر زیدیه، محمد یحیی سالم عزّان (ت ۱۳۷۸ ق)، و برای دومین بار به کوشش محققی دیگر از زیدیه، ابراهیم یحیی درسی حمزی. در همین کتاب و در مقدمهٔ هر دو محقق، بخشی به شرح حال راویان این مجموعه اختصاص یافته است.[9]

مسند امام زید در طول تاریخ مورد توجه و اعتنای بسیاری از عالمان و شخصیتهای زیدی

---

۸. زیدیه، این کتاب را نیز از منابع حدیثی خود می دانند. معرفی این کتاب و بیان ربط و نسبت آن با دیگر روایات رسیده از آن حضرت، مجالی مستقل می طلبد.

۹. برای اطلاع بیشتر از آثار منتشر شدهٔ زید بن علی (ع) و آثار منتشر شده از دیگر مؤلفان معرفی شده در این مقاله، ر.ك به: معرفی آثار منتشر شدهٔ زیدیه از همین قلم، که بخشی از آن در **مجلهٔ هفت آسمان**، فصلنامهٔ تخصصی مرکز مطالعات ادیان و مذاهب قم، سال چهارم، شمارهٔ ۱۴، تابستان ۱۳۸۱ ش، به چاپ رسیده است.

بوده و بسیاری به تعلیق و شرح آن پرداخته اند؛ از جمله امام زیدیه، مهدی لدین الله محمد بن مطهّر بن یحیی (۶۶۰ـ۷۲۸ ق)، کتابِ **المنهاج الجلیّ فی فقه الامام زید بن علی (ع)** را در چهار جلد در شرح آن نگاشته است.[۱۰] همچنین یحیی بن حسین بن امام قاسم بن محمد (۱۰۳۵ـ۱۱۰۰ ق)، شرح دیگری با نام **المصباح المنیر فی شرح المجموع الکبیر** بر آن نوشته است.[۱۱] قاضی احمد بن ناصر مخلافی (۱۰۵۵ـ۱۱۱۶ ق) نیز شرحی بر مسند دارد که تا بحث سجدهٔ سهو ادامه یافته است. احمد بن یوسف بن حسین بن حسن بن امام قاسم بن محمد (۱۱۱۱ـ۱۱۹۱ ق) نیز احادیث مسند را از دیگر کتب احادیث استخراج کرده و شرحی با نام **فتح العلیّ فی شرح مجموع الامام زید بن علی** بر آن نگاشته است. خود او شرحش را در کتابی دیگر تلخیص کرده و آن را **النص الجلیّ فی مختصر فتح العلیّ** نامیده است.[۱۲] مهم‌ترین شرح مسند امام زید، کتابِ **الروض النضیر** تالیف قاضی حسین بن احمد سیاغی است. وی در سال ۱۱۸۰ ق، در شهر صنعا به دنیا آمده و از محضر پدر خود و دیگر عالمان بنامِ زیدیه کسب علم و معرفت کرده است. تالیفات چندی از او به جای مانده که مهم‌ترین آنها همین کتاب **الروض النضیر** در شرحِ مسند امام زید است که اجل به او مهلت اتمامش را نداده است. او در چهل سالگی در جمادی‌الاولی سال ۱۲۲۱ ق، در زادگاه خود، شهرِ صنعا، دیده از جهان فرو بسته است.[۱۳]

---

۱۰. این کتاب تاکنون به چاپ نرسیده است، ولی بنابر گزارشهای رسیده هم اکنون محققان زیدیه در یمن آن را در دست تحقیق دارند. نسخه هایی از این کتاب در کتابخانهٔ جامع کبیر صنعا، و چند کتابخانهٔ شخصی دیگر در یمن نگهداری می شود. ر.ك: **مصادر التراث فی المکتبات الخاصة فی الیمن**، ج۲، ص۸۱۷ و **اعلام المؤلفین**، ص ۹۹۷.

۱۱. این کتاب نیز به چاپ نرسیده و نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ اوقاف یمن نگاهداری می شود(**اعلام المؤلفین**، ص۱۱۱۷).

۱۲. این دو کتاب نیز تاکنون مخطوط باقی مانده و به چاپ نرسیده است(همان، ص۲۱۶).

۱۳. **البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع**، محمد بن علی شوکانی، به کوشش دکتر حسین بن عبدالله عمری، دار الفکر، دمشق، دارالفکر المعاصر، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۸م، ص۲۲۹؛ همچنین ر.ك: شرح حالی که محمد بن محمد بن زباره نوشته و در مقدمهٔ **الروض النضیر** چاپ شده است.

در این شرح و در ابتدا، شارح در مقدمه‌ای مفصل در بارهٔ کتاب مسند، راویان آن و شخصیتها و امامان اهل بیت و زیدیه توضیحاتی سودمند داده است و به طور ویژه در مورد ابوخالد واسطی در سه فصل و در مورد شرح حالِ زید بن علی (ع) در چهار فصل، همچنین در مورد پدر بزرگوارش امام زین العابدین (ع)، امام حسین (ع)، امام حسن (ع) و امام علی (ع)، مطالب ارزشمندی ارائه کرده و در انتهای این مقدمه، در فصلی جداگانه به توضیح برخی احادیث مبهمِ **المجموع** پرداخته است. در مورد متن کتاب نیز احادیث آن را استخراج کرده و شرح داده، احکام استنباط شده از آن و اقوال علما در موارد اختلافی را ذکر نموده و با جمع یا ترجیح، به علاجِ روایاتِ متعارض پرداخته است همچنین همهٔ احادیث را از دیگر کتابهای حدیث استخراج کرده و ذکر آنها را در منابع دیگر به دست داده است. اعتبار و اهمیت **الروض النضیر** برای زیدیه تا بدان پایه است که آنان این کتاب را چکیده‌ای از مذهب زید بن علی (ع) می‌دانند که آن را با دیگر مذاهب مقارنه و مقایسه نموده است. این کتاب برای اولین بار در خلال سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۴۹ ق، به وسیلهٔ مطبعة السعادة در قاهره، در ۴ مجلد و در ۱۸۳۰ صفحه منتشر شده و پس از آن بارها در شهرهای قاهره، طائف، صنعا، بیروت و دمشق، تجدید چاپ شده است. جلد اول این کتاب در ۴۳۰ صفحه مباحث طهارت تا تکبیرة الاحرام، جلد دوم در ۵۴۰ صفحه ادامهٔ صلات تا یَمین، جلد سوم در ۴۹۶ صفحه مباحث حج تا بحث شهادتِ زنان در قضا، و جلد چهارم در ۳۶۰ صفحه، نکاح، طلاق، حدود، دیات، قصاص و سیَر را در خود جای داده است.

همان گونه که اشاره شد تالیف کتاب **الروض النضیر** با وفات حسین بن احمد سیاغی ناتمام مانده و تا بحث السیَر بیشتر ادامه نیافته است. بعدها عباس بن احمد حسنی این شرح را تا انتهای کتابِ مسند تکمیل کرده است. حافظ عباس بن احمد بن ابراهیم حسنی صنعانی، مؤلفِ **تتمة الروض النضیر**، در سال ۱۳۰۴ ق، در شهر صنعا دیده به جهان گشود و برای کسب علم و دانش به شهر «حوث» و کوهستان «اهُنوم» و سپس به مکهٔ مکرمه مهاجرت کرد. او در اواخر عمر خود مدتی در اهنوم به تدریس علوم مختلف اشتغال

داشت و در همان جا در سال ۱۳۷۶ ق، دار فانی را وداع گفت.

از مهم‌ترین کارهای به یادگار ماندهٔ او، همین تکمیل شرحِ قاضی حسین بن احمد سیاغی است. **تتمة الروض النضیر**، مباحث فرائض، مواریث، وصایا و احادیثی در فضایل اهل بیت را در بر می‌گیرد. این تتمه نیز در ۳۵۲ صفحه، به عنوان جلد پنجم همراه با **الروض النضیر** و در مجلد چهارم بارها به چاپ رسیده است.

۲. مسند الحِبَری

این کتاب به حسین بن حکم بن مسلم حبری وشّاء کوفی منتسب است. در خصوص شرح حالِ حسین بن حکم که محدثی صاحب تفسیر بوده، اطلاعات زیادی در دسترس نیست، ولی سال وفات او ۲۸۶ ق، تعیین شده است.[۱۴]

همان گونه که در مقدمهٔ محققِ کتاب، جناب آقای سید محمدرضا حسینی جلالی، آمده است، متن **مسند الحبری** که ابن شهرآشوب در **معالم العلماء** از آن یاد کرده[۱۵]، در اختیار نبوده است و آنچه اکنون به چاپ رسیده تنها با کوشش محققِ محترم فراهم آمده است که با جمع آوری ۶۱ حدیث از روایات پراکندهٔ حبری از کتابهای مختلف، در صدد بازسازیِ **مسند الحبری** برآمده است. ایشان در مقدمه‌ای جامع به شرح حال حبری و بیان معنای مسند و ترتیب روایات استخراج شده و دیگر توضیحات مفید در این باره پرداخته و بیان نموده است که به ترتیب آنچه را حبری از اهل بیت، صحابه و سپس تابعین روایت کرده، آورده و پس از آن آثار و اخبار غیر مستند او را ذکر کرده است. در این مسند، چهارده حدیث از امام علی (ع)، دو حدیث از فاطمهٔ زهرا(س)، یک حدیث از امام حسن (ع)، یک حدیث از امام زین العابدین (ع)، دو حدیث از امام محمد باقر(ع)، یک حدیث از امام جعفر صادق (ع)، یک حدیث از امام جواد(ع)، یک حدیث از امام زید بن

---

۱۴. ر.ك: مقدمه های مسند و تفسیر الحبری.

۱۵. معالم العلماء، محمد بن علی بن شهرآشوب مازندرانی، المطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۰ق/ ۱۹۶۱م، ص۳۷، رقم ۲۲۴.

علی (ع) و یک حدیث از فاطمه بنت علی (ع) دیده می شود که در مجموع ۲۴ حدیث مستند به اهل بیت را تشکیل می دهند. پس از آن نیز احادیث مستند به دیگر صحابه و تابعان ذکر شده است. **مسند الحبری** برای اولین بار سال ۱۴۱۳ ق، و در ۱۱۱ صفحه، در بخش «من ذخائر التراث» مجلهٔ **تراثنا**، شمارهٔ ۳۲ـ۳۳، سال هشتم، شمارهٔ ۳ـ۴ به چاپ رسیده است.

از حسین بن حکم حبری در تفسیر نیز کتابی به یادگار مانده که با عنوان **تفسیر الحبری یا ما نزل من القرآن فی أهل البیت**، تاکنون دوبار به کوشش جناب آقای سید محمد رضا حسینی جلالی و قبل از آن به کوشش جناب آقای سید احمد حسینی منتشر شده است.

۳. أمالی[۱۶] احمد بن عیسی *یا* العلوم *یا* بدائع الأنوار فی محاسن الآثار

احمد بن عیسی بن زید بن علی(ع)، از عالمان اهل بیت و شخصیت های برجستهٔ زیدیه محسوب می شود. وی در سال ۱۵۷ ق، به دنیا آمده و هم زمان با

---

۱۶. بی مناسبت نیست در این مجال توضیحی مختصر در مورد اصطلاح «امالی» داده شود؛ چرا که علاوه بر **امالی احمد بن عیسی**، چند امالی مشهور دیگر نیز در میراث حدیثی زیدیه دیده می شود که در ادامهٔ همین نوشتار به آنها اشاره خواهیم کرد. همان گونه که در حدیث امامیه و اهل سنت نیز امالی های معتبر و معروفی شناخته شده است.
امالی جمعِ خلاف قاعدهٔ کلمهٔ املاء است. و املاء به معنای نوشتن معلوماتی است که استاد از حفظ به شاگردان بگوید و آنان بنویسند. در منابع شیعی، نخستین امالی منسوب به پیامبر گرامی اسلام (ص) است که در آن معارف و احکام اسلامی را املا فرموده و علی (ع) آن را نوشته است. اصل این امالی در اختیار ما نیست، ولی در لابه لای متون حدیثی شیعه، بخشهایی از آن را می توان یافت. در ادامه و در میان آثار به یادگار مانده از دانشمندان اسلامی، امالی های بسیاری را می توان یافت که به موضوعات مختلفی همچون عقاید، احکام، تفسیر، ادبیات و ... پرداخته اند. از آن جمله امالی هایی است که موضوع آنها حدیث شریف است. در میان آثار منتشر شده از زیدیه نیز نام چهار امالی حدیثی دیده می شود که عبارتند از: ۱. **امالی احمد بن عیسی**، ۲. **الأمالی الصغری**، ۳. **امالی أبی طالب**، ۴. **الأمالی الخَمیسیة**. دو امالی حدیثی دیگر نیز توسط محققان زیدیه در دست تحقیق است و به زودی به چاپ خواهد رسید: ۱. **امالی ظفر بن داعی**، ۲. **الأمالی الإثنینیة**.

خلافت هارون الرشید در مدینه می زیسته و فعالیتهای مبارزاتی داشته است. به همین دلیل و به دستور هارون، مدتی زندانی بوده و پس از رهایی از زندان تا زمان وفاتش (۲۴۶ ق) در خفا به سر برده است.[۱۷]

امالی احمد بن عیسی را محمد بن منصور مرادی کوفی، به قصد جمع آوری روایاتِ اهل بیت، از احمد بن عیسی روایت کرده است. ابوجعفر محمد بن منصور بن یزید مرادی مُقری کوفی، عُمری طولانی داشته؛ به گونه ای که تولد او را میان سالهای ۱۴۰ تا ۱۵۰ ق، و وفاتش را میان ۲۹۰ تا ۳۰۰ ق، دانسته اند. محمد بن منصور در کوفه متولد شده و در مبارزات علویان زیدی در عراق، همواره از پشتیبانانِ آنان بوده است و به دلیل فشارهای سیاسیِ حاکمان، بخشی از عمر خود را در خفا به سر برده که شاید همین امر، موجبات ناشناخته ماندن زندگی شخصی او را فراهم آورده است. وی تالیفات بسیاری داشته؛ تا آنجا که ابوعبدالله علوی می گوید در تالیف **الجامع الکافی** بیش از سی کتابِ محمد بن منصور مورد استفادهٔ او بوده است.[۱۸]

محمد بن منصور در سال ۲۵۶ ق، (سال وفات بخاری) به تدوین کتاب **امالی** اشتغال داشته است. از همین رو، این کتاب از قدیمی ترین کتابهای اسلامی به شمار می رود که برای زیدیه ارزش زیادی دارد و اساس دانش زیدیه و چکیدهٔ کتابهای آنان دانسته شده است. این کتاب، با نامهای **العلوم** یا **علوم آل محمد** و **جامع محمد بن منصور** نیز معروف بوده، ولی بعدها به وسیلهٔ امامِ زیدیه، منصور بالله عبدالله بن حمزه (۵۶۱ـ۶۱۴ ق)، **بدائع الأنوار فی محاسن الآثار** نامیده شده است.[۱۹] موضوع احادیثِ **امالی احمد بن عیسی**، (بالغ بر ۲۷۹۰ حدیث)، عمدتاً احکام فقهی است، هر چند در پایان کتاب چند

---

۱۷ . **معجم رجال الاعتبار**، ص ۳۰؛ **اعلام المؤلفین**، ص۱۵۲؛ **رأب الصدع**، ج ۳، ص ۱۶۸۱؛ **الامام زید**، محمد ابوزهره، ص۴۹۳.

۱۸ . **مقدمهٔ کتاب الذکر**، ص۷ـ۲۵؛ **معجم الرواة فی امالی المؤید بالله**، ص۲۲۶ـ۲۲۹، **الفلک الدوار**، ص۶۰.

۱۹ . **الفلک الدوار**، ص۵۶؛ **لوامع الأنوار**، ج۲، ص۳۳۳.

باب در عقاید و اخلاق نیز به چشم می خورد.

این کتاب برای اولین بار، بدون تحقیق در سال ۱۹۸۱م در دو مجلد به چاپ رسیده است و بنابر گزارشها اکنون محققانِ زیدیه آن را تحقیق کرده اند و به زودی منتشر خواهند کرد. همچنین علی بن اسماعیل بن عبدالله مؤید صنعانی، این کتاب را تحقیق کرده و بر آن شرحی نوشته و نام **رَأب الصَدْع** را برای آن برگزیده است. وی عالم و شخصیت معاصر زیدیه و نمایندهٔ آنان در «دار التقریب بین المذاهب الاسلامیة» بوده، و نمایندگی یمن را نیز در «الجامعة العربیة» مصر، از سال ۱۹۴۶م تا زمان مرگش در ۱۳۹۰ ق/ ۱۹۷۰م، بر عهده داشته است. علی بن اسماعیل ضمن شرح احادیثی که نیازمند شرح بوده، کوشیده است تا مطابقت احادیث کتاب **امالی** را با آنچه در منابع اهل سنت آمده، نشان دهد. جلد اول این کتاب در ۷۰۱ صفحه، بابهای طهارت، صلات، زکات، صوم و بخشی از حج را در برمی گیرد و جلد دوم در ۶۷۲ صفحه، بخشی دیگر از حج و بابهای جنائز، نکاح، طلاق و بیوع را شامل می شود. در جلد سوم، مؤلف پس از بابهای حدود دیات و صید، در پیوستی ۳۶۰ صفحه ای، به شرح حال رجال واقع در سند احادیث پرداخته است. **رأب الصدع**، پس از وفات علی بن اسماعیل و به کوشش فرزندش دکتر احمد بن علی بن اسماعیل برای اولین بار در سال ۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰م، به وسیلهٔ دار النفائسِ بیروت در ۳ جلد و در مجموع در ۲۰۷۷ صفحه، به چاپ رسیده است.

از محمد بن منصور کتاب دیگری نیز به نام **الذکر** منتشر شده است، که در آن علاوه بر آیاتی چند از قرآن مجید (۲۵ آیه)، روایات و سخنان بزرگان دربارهٔ دعا و ذکر جمع آوری شده است. در این کتاب ۵۳۶ روایت، شامل ۲۹۷ حدیث نبوی، ۳۱ حدیث از دیگر انبیا، ۲۶ حدیث از علی (ع) و ۱۸۲ روایت از دیگران در هفده باب نقل شده است. کتاب **الذکر** که برخی آن را هم از جمله کتابهای حدیث زیدیه به شمار آورده اند، در سال ۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م؛ به کوشش محمد یحیی سالم عزّان به وسیلهٔ مرکز بدر العلمی و الثقافی در ۴۹۲ صفحه و در صنعا منتشر شده است. محققِ توانای زیدیه در این تحقیق، در مقدمهٔ

خود توضیحاتی سودمند در بارهٔ محمد بن منصور و کتاب **الذکر** ارائه کرده، احادیث کتاب را منظم ساخته و استخراج نموده و وعده کرده است شرح حال رجال روایات آن را که به هزار تن بالغ می شوند در معجمی جداگانه منتشر کند. بخش پایانی این اثر نیز به فهرستهای گوناگون آن اختصاص یافته است.

۴. *دُرَر الأحادیث النبویة بالأسانید الیحیویة*

این کتاب به امام هادی الی الحق یحیی بن حسین بن قاسم رسّی منتسب است. وی متولد ۲۴۵ قم، و از مهم ترین امامان زیدیه است که صاحب مکتبی خاص به شمار می رود. او در سال ۲۸۴ ق، دولت امامان زیدی را در یمن پایه گذاری کرد. یحیی بن حسین در سال ۲۹۸ ق، پس از سالها جهاد و مبارزه، در شهر صعده (مرکز فرمانروایی اش) وفات یافت.[۲۰] از یحیی بن حسین تالیفات بسیاری به یادگار مانده که تاکنون بسیاری از آنها به چاپ نیز رسیده است. علاوه بر کتاب **دُرَر الأحادیث النبویّة** که مجموعه ای از احادیث مورد روایت اوست، باید از **الأحکام فی الحلال و الحرام** (در فقه)، و **المجموعة الفاخرة** و **مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق القویم** (در برگیرندهٔ بیش از ۳۵ کتاب و مقاله) نام برد.

کتاب **دُرَر الأحادیث النبویّة** به وسیلهٔ قاضی ابونجم عبدالله بن محمد گردآوری شده است. قاضی ابونجم عبدالله بن محمد بن عبدالله بن حمزه (م ۶۴۷ ق)، پس از پدرِ خود، در دورهٔ حکومت امام منصور بالله عبدالله بن حمزه (۵۶۱ـ۶۱۴ ق) و امام مهدی لدین الله احمد بن حسین (۶۱۲ـ۶۵۶ ق) در منطقهٔ صعدهٔ یمن، متولیِ زعامت و قضاوت

۲۰. علاوه بر مقدمه های محققانِ کتابهای چاپ شده از امام هادی، و مراجع و منابع اصلی زیدیه همچون **الإفادة، المصابیح، الحدائق الوردیة، التحف شرح الزلف** و ... ، در خصوص شرح حال امام هادی یحیی بن حسین تاکنون تالیفاتِ مستقلی نیز منتشر شده است که به نام برخی از آنها اشاره می شود: **سیرة الامام الهادی الی الحق یحیی بن الحسین**، علی بن محمد بن عبیدالله علوی؛ **الامام الهادی والیاً و فقیهاً و مجاهداً**، شایف نعمان، عبدالفتاح صادق؛ **مقدمة الامام الهادی والیاً و فقیهاً و مجاهداً**، احمد بن محمد بن علی شامی؛ **دولة الهادی و فکره** (معتزلة الیمن)، علی محمد زید؛ **الامام الهادی الی الحق**، یحیی بن محمد مؤیدی، ۲ جلد.

بود. او عالمی فقیه بود، به تقوا و عبادت شهرت داشت و شاگردان بسیاری تربیت کرد. وی آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته است که تاکنون علاوه بر **دُرَر الأحادیث**، کتاب **التبیان فی الناسخ و المنسوخ** او نیز به کوشش محققِ معاصرِ زیدیه، دکتر مرتضی بن زید محطوری (ت ۱۳۷۳ ق)، منتشر شده است. همچنین باید از کتاب دیگر او **الأربعین فی فضائل امیرالمؤمنین** نام برد که تاکنون به چاپ نرسیده است.[۲۱]

کتاب **دُرَر الأحادیث النبویّة** از جمله کتب معتبر حدیثِ زیدیه است که در مدارس علوم دینی آنان تدریس می شود و دربرگیرندهٔ اغلب احادیثی است که امام هادی یحیی بن حسین در کتاب **الأحکام** آنها را ذکر کرده است، کتاب **دُرَر** دارای بیست باب است که عناوین آنها عبارت است از: زهد، محاسن اخلاق، فضیلت پیامبر و اهل بیت و شیعیان، فضیلت جمعه، طهارت، نماز، زکات، روزه، حج، مرگ و جنائز، ازدواج، طلاق، جهاد، تجارت، پرهیز از میگساری و منکرات، ذبائح، خوردنیها و آداب آن، قضاوت، وصیت و سیَر. در خاتمه نیز شرح حال امام هادی یحیی بن حسین فضایل او، دانشش، وفات و قبرش به قلم قاضی ابونجم آمده و در نهایت دو روایت دیگر از امام هادی یحیی بن حسین را در فضیلت زیارت اهل بیت اضافه کرده است که در مجموع تعداد روایات این کتاب را به عدد ۳۹۵ می رساند.

دُرَر الاحادیث النبویّة که پیش از این چند بار به کوشش یحیی عبدالکریم فضیل (۱۳۳۲ـ۱۴۱۲ ق)، در بیروت و صنعا به چاپ رسیده بود، در سال جاری (۲۰۰۲م/۱۴۲۲ ق) با تحقیقی جدید در ۱۸۲ صفحه، به کوشش عبدالله بن حمود عزّی، تجدید چاپ شده است. این چاپ با مقدمهٔ ناشر کتاب، مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی (ع)، آغاز می شود. مقدمهٔ دیگر آن، از محقق کتاب است که در آن مطالب سودمندی در بارهٔ حدیث زیدیه، شرحِ حالِ گردآورنده و سند کتاب به وی، ارائه کرده است. همچنین مقدمهٔ دیگری از امام متوکل علی الله اسماعیل بن قاسم (۱۰۱۹ـ۱۰۸۷ ق) و مقدمهٔ چهارمی از گردآورندهٔ کتاب، قاضی ابونجم، به آن افزوده شده است.

۲۱. **طبقات الزیدیة الکبری**، ج ۱، ص۶۱۰؛ **اعلام المؤلفین**، ص ۶۱۵.

علاوه بر آنچه در کتاب دُرَر آمده، آثار حدیثی دیگری نیز از امام هادی یحیی بن حسین در ضمن دیگر کتابهای او یافت می شود. از آن جمله احادیثی است که در دو کتاب **المنتخب** و **الفنون** آمده که در تالیفات محمد بن سلیمان به آنها اشاره خواهیم کرد. همچنین در دو کتاب **المجموعة الفاخرة** و **مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق القویم** نیز مباحث حدیثی بسیاری مطرح شده است. در این دو مجموعه کتابی به چشم می خورد به نام **تفسیر معانی السنة**[۲۲] که موضوعی مرتبط با حدیث دارد و در رد کسانی نوشته شده که سنت را بدون ارتباط با وحی، صرفاً اقوال پیامبر دانسته اند.

۵. مناقب الامام أمیرالمؤمنین (ع) یا مناقب محمد بن سلیمان الکوفی

کتاب مناقب تالیف قاضی ابوجعفر محمد بن سلیمان کوفی است که عالمی مجاهد بوده و از وی با عناوینِ حافظ و محدّث یاد شده است. او در نیمهٔ دوم قرن سوم در حدود سال ۲۵۵ قمری در کوفه به دنیا آمد. سپس در آن شهر از محضر بزرگانی همچون محمد بن منصور مرادی کسب علم و دانش کرد. در زمانی که امام هادی یحیی بن حسین دولت خود را در یمن بنیان می نهاد، او نیز به یمن رفت و مورد احترام امام هادی قرار گرفت و سپس از سوی او متولی منصب قضاوت شد و تا پایان عمر امام هادی همچون وزیر او بود. پس از امام هادی و در زمان حاکمیت و امامت دو فرزندش ناصر و مرتضی نیز محمد بن سلیمان همچنان عهده دار منصب قضاوت بود. وی سرانجام در سال ۳۲۲ ق، درگذشت.[۲۳]

کتاب مناقب در برگیرندهٔ بیش از سه هزار حدیث مسند در فضایل امام علی (ع) است که متاسفانه از تبویب منظمی برخوردار نیست. اکثر رجال این احادیث را رجال صحاح

---

۲۲. **المجموعة الفاخرة**، به کوشش علی احمد محمد رازحی، دار الحکمة الیمانیة، صنعا، چاپ اول، ۱۴۲۰ق/ ۲۰۰۰م، ص۵۵ـ۵۷۰؛ **مجموع رسائل الامام الهادی الی الحق القویم**، به کوشش عبدالله بن محمد شاذلی، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، عَمّان، چاپ اول، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م، ص۴۶۵ـ۴۸۲.

۲۳. علاوه بر مقدمه های محققانِ المناقب و المنتخب و الفنون، ر.ك: **طبقات الزیدیة الکبری**، ج۲، ص ۹۷۱ و **لوامع الانوار**، ج۲، ص۳۲۰.

شش گانهٔ اهل سنت تشکیل می دهند. تنها چاپ این کتاب در سال ۱۴۱۲ ق/۱۹۹۲م، به کوشش جناب آقای محمدباقر محمودی، در سه جلد و در ۱۴۳۵ صفحه، به وسیلهٔ «مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة» منتشر شده است. جلد اول در ۵۵۷ صفحه و جلد دوم در ۶۱۷ صفحه به متن کتاب، و جلد سوم در ۲۶۰ صفحه به فهرستها اختصاص یافته است. اکنون محقق محترم در صدد تجدید چاپ این کتاب در تحقیق و ترتیبی جدید است که به زودی در دو جلد منتشر خواهد شد.

همچنین از دیگر آثار منتشر شدهٔ محمد بن سلیمان، مجموعه سؤالات فقهی او از امام هادی یحیی بن حسین و جواب آنهاست که در قالب دو کتاب **المنتخب** و **الفنون** گردآوری شده است و این هر دو در یک مجلد، به کوشش محمد یحیی سالم عزّان به چاپ رسیده است.

۶. الأمالی الصغری

این کتاب تالیف امام مؤید بالله احمد بن حسین هارونی دیلمی است. مؤید بالله هارونی و برادرش ابوطالب ناطق بالحق هارونی، از برجسته ترین امامان زیدیه محسوب می شوند که در ایران می زیسته اند. وی در سال ۳۳۳ ق، در شهر آمل در خاندانی علوی و اصیل دیده به جان گشود. او از محضر عالمان زمان خود از جمله دایی خود، ابوعباس احمد بن ابراهیم حسنی (که جامعِ علم دو امامِ صاحب مکتب در زیدیه؛ یعنی ناصر اطروش و هادی یحیی بن حسین، محسوب می شود) و قاضی عبدالجبار معتزلی (۳۲۵ـ۴۱۵ ق) بهره ها برد و به شهرهای مختلفی همچون ری، اصفهان و بغداد سفر کرد. یک بار در سال ۳۸۰ ق، پرچم مبارزه و قیام برافراشت، ولی با شکست روبه رو شد و به کمک صاحب بن عباد (۳۲۶ـ۳۸۵ ق) از معرکه نجات یافت. ولی برای بار دیگر دعوت خود و قیام و مبارزه را پیگیری نمود و در نتیجه مردم دیلمان و گیلان و دیگر مناطق اطراف به او پیوستند. از جمله آورده اند که قاضی عبدالجبار معتزلی و صاحب بن عباد نیز با او بیعت کردند. امام المؤید بالله در ادامه و در طول حیاتش درگیر مبارزات بود تا اینکه در سال ۴۱۱ ق،

چشم از جهان فروبست.[۲۴]

کتاب **امالی الصغری** در برگیرندهٔ ۲۶ حدیث نبوی است که گویا مؤلف در صدد ادامه و تکمیل آن بوده، ولی بر حسب شرایط پیش آمده موفق به انجام آن نشده است. این احادیث به موضوعاتی همچون معجزات نبوی، فضایل اهل بیت، نمازهای استحبابی، فضیلت سوره های قرآن، آداب وضو و ... می پردازد.

این کتاب که پیش تر و در سال ۱۳۵۵ ق، به اهتمام قاضی عبدالواسع بن یحیی واسعی (۱۲۹۵ـ۱۳۷۹ ق)، در صنعا منتشر شده بود، در سال ۱۴۱۴ ق/۱۹۹۳ م، به کوشش محقق و شخصیتِ معاصر زیدیه، عبدالسلام عباس وجیه (ت ۱۳۷۶ ق)، و به وسیلهٔ دار التراث الاسلامی در شهر صعدهٔ یمن در ۲۹۲ صفحه منتشر شده است. در این تحقیق، علاوه بر مقدمه‌ای مفصل (حدود هفتاد صفحه)، توضیح تالیف و مؤلف، پاورقیهای سودمند، و استخراجِ احادیث کتاب از منابع دیگر و بررسی سندی آنها، محقق در ملحقی مستقل و ارزشمند (حدود ۱۴۰ صفحه) که آن را **معجم الرواة فی امالی المؤید بالله** نامیده است، همهٔ راویان واقع در سند احادیثِ این کتاب و مشایخ سند خود تا مؤلف را که به ۸۹ تن بالغ می شوند، ترجمه نموده است. سی صفحهٔ پایانی این چاپ نیز به فهرستهای آن اختصاص یافته است.

از امام مؤید بالله هارونی آثار بسیاری به جا مانده که تاکنون به جز **امالی** کتابهای **التجرید** و **شرح التجرید** (از مهم ترین کتابها در فقه زیدیه)، **سیاسة المریدین** (در زهد)، **النُبوّات** (در اثبات نبوت پیامبرص) و **التبصرة** (در توحید و عدل) نیز به چاپ رسیده است.[۲۵]

---

۲۴. برای اطلاع بیشتر از شرح حال امام مؤید بالله، علاوه بر مقدمهٔ عبدالسلام عباس وجیه بر این کتاب، مقدمهٔ عبدالله اسماعیل هاشم محققِ سیاسة المریدین و مقدمهٔ عبدالله بن حمود عزّی محققِ التجرید، و عبدالکریم جدبان محققِ التبصرة، ر.ك: **الحدائق الوردیة**، ص۱۲۲ـ۱۶۴؛ **التحف شرح الزلف**، ص ۲۱۱ و بخشی از جلد چهارم **روضة الأخبار**، تالیف یوسف بن محمد حجوری، چاپ شده در **اخبار ائمة الزیدیة**.

۲۵. در دیگر کتابهای موید بالله به ویژه **شرح التجرید**، روایات بسیاری نقل شده است. به همین جهت در برخی منابع این کتاب نیز از مصادر حدیث زیدیه شمرده شده است.

۷. المراتب فی فضائل أمیرالمؤمنین علی بن أبی‌طالب یا مناقب أمیرالمؤمنین یا الدرجات

المراتب از جمله تالیفات قاضی ابوالقاسم اسماعیل بن احمد بن محفوظ بُستی است. وی در بُست خراسان دیده به جهان گشوده است. در مورد او می‌دانیم که در دوره‌ای از حیات خود در ری اقامت گزیده و بنابر آنچه امام زیدیه، احمد بن یحیی بن مرتضی (م ۸۴۰ ق) آورده، وی از شاگردان قاضی عبدالجبار (۳۲۵ـ۴۱۵ ق) بوده است[۲۶] و در مقطعی دیگر از ری به طبرستان و آمل آمده و امام مؤید بالله را درك کرده و سرانجام در حدود ۴۲۰ ق، بدرود حیات گفته است.[۲۷]

المراتب با هدف جمع‌آوری احادیث روایت شده در مورد فضایل علی (ع) و نشان دادن افضلیت آن حضرت بر دیگر صحابهٔ پیامبر تالیف شده است. با اینکه مؤلف در مقدمهٔ خود وعدهٔ شمارش تنها دویست فضیلت را داده، ولی آن گونه که محقق کتاب یاد آور شده است، فضایلِ ذکر شده در متن کتاب، به عدد ۴۵۰ هم می‌رسد. این کتاب به وسیلهٔ مؤلف در یک فصل و سه مقصد تنظیم شده که بنا بر تصریح خود او در مقدمهٔ کتاب، مقصد سوم آن ۲۵ باب دارد. گر چه در نسخهٔ چاپ شده تنها ۲۴ باب به چشم می‌خورد. مقصد اول به فضایلی اختصاص یافته که برای دیگر صحابه هم ذکر شده و

---

۲۶. **طبقات المعتزلة**، احمد بن یحیی ابن مرتضی، به کوشش سوسنه دیولد ولزر، دار مکتبة الحیاة، بیروت، ص۱۱۷.

۲۷. علاوه بر آنچه محققِ *المراتب* در مقدمهٔ آن نگاشته، آقای حسن انصاری قمی نیز تاکنون دو مقاله در مجلهٔ کتاب ماه (دین) منتشر کرده‌اند که در بارهٔ ابوالقاسم بستی و تالیفات او اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد:

۱. «ابوالقاسم بستی و کتاب *المراتب*»، مجلهٔ کتاب ماه (دین)، شمارهٔ ۳۸ـ۳۹، سال چهارم، شمارهٔ ۲ـ۳، آذر و دی ۱۳۷۹ شمسی، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م.

۲. «ابوالقاسم بستی و کتابی منسوب به ابن بطریق»، مجلهٔ کتاب ماه (دین)، شمارهٔ ۵۳ـ۵۴، سال پنجم، شمارهٔ ۵ـ۶، اسفند ۱۳۸۰ و فروردین ۱۳۸۱ ش، ۱۴۲۳ق/۲۰۰۲م.

علی (ع) آن فضایل را با مزیتی ویژه دارا می باشد. مقصد دوم به فضایلی پرداخته که در دیگر صحابه به صورت پراکنده و تک تک یافت می شود و علی (ع) همهٔ آن فضایل را یکجا دارد. مقصد سوم در خصوص فضایلی است که منحصراً در علی (ع) یافت می شود و دیگر صحابه از آن بهره مند نیستند. این بخش اخیر، اکثر حجم کتاب را به خود اختصاص داده و بیشترین فضایلی که بستی ذکر می کند از نوع سوم است که در ۲۵ باب آن را تنظیم کرده است.

کتاب **المراتب** برای اولین بار در سال گذشته به کوشش محمدرضا انصاری قمی در دفتر ششم، ص ۱۰۵ ـ ۲۳۶ مجموعهٔ **میراث حدیث شیعه** که به کوشش آقایان مهدی مهریزی و علی صدرایی خویی و به وسیلهٔ مرکز تحقیقات دار الحدیث در شهر قم منتشر می شود، در سال ۱۳۸۰ ش/۲۰۰۲ م، به چاپ رسیده است.

همچنین از ابوالقاسم بستی آثار دیگری نیز به یادگار مانده که علاوه بر **المعتمد فی الامامة** که تاکنون به چاپ نرسیده است، باید از **البحث عن ادلة التکفیر و التفسیق** نام برد که جناب آقای حسن انصاری قمی، آن را در دست تحقیق دارند.

۸. تیسیر المطالب فی أمالی أبی طالب

این کتاب تالیف امام ابوطالب ناطق بالحق یحیی بن حسین هارونی، دیگر امام ایرانی زیدیه و برادر امام مؤید بالله است. وی در سال ۳۴۰ ق، در منطقهٔ دیلمان چشم به جهان گشود و در همین سرزمین و در محضر ابوعباس احمد بن ابراهیم حسنی (م ۳۵۳ ق)، دانشهای زیدیه به ویژه تعالیم دو امام صاحب مکتب در زیدیه، یعنی ناصر اطروش و هادی یحیی بن حسین، را فراگرفت و در راه کسب علم به شهرهای مختلفی همچون بغداد و گرگان سفر کرد.

ابوطالب یحیی بن حسین پس از وفات برادرش امام مؤید بالله در سال ۴۱۱ ق، زعامت سیاسی و امامت خود را مطرح و دعوت به خود کرد و مردم به همراه عالمان و شخصیتهای منطقه، به دعوت او لبیک گفتند. او به مدت دوازده سال بر این مسند قرار

داشت تا اینکه در سال ۴۲۲ ق، و در ۸۴ سالگی وفات یافت و در گرگان به خاك سپرده شد.[۲۸]

تیسیر المطالب، نامی است که تنظیم کنندهٔ **أمالی أبی طالب**، قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام بهلولی سناعی (م ۵۷۳ ق) بر آن گذاشته است. این کتاب از مهم‌ترین مجموعه های حدیثِ زیدیه است که ۸۴۵ حدیث مسند از پیامبر اسلام (ص) و امام علی (ع) و برخی دیگر اهل بیت را در خود جای داده است. احادیث این کتاب که به وسیلهٔ قاضی جعفر بن احمد تنظیم و در ۶۴ باب مرتب شده است، به موضوعاتی اعتقادی، فقهی و اخلاقی می پردازد. برخی از این موضوعات عبارت است از: معجزات پیامبر و سیرهٔ آن حضرت، فضایل پنج تن آل عبا، فضیلت علم و علما، فضیلت و آداب عبادتهایی همچون نماز و روزه و صدقه و حج و جهاد و امر به معروف و نهی از منکر، آداب، پرهیز از رذایل و... . این کتاب که تاریخ تالیف آن به قرن سوم باز می گردد مورد توجه خاص زیدیه قرار داشته و دارد و بسیاری از کتابهای حدیثی زیدیه، همچون مسند **شمس الأخبار** از آن وام گرفته اند.

کتاب **أمالی ابی طالب** یا **تیسیر المطالب** که پیش از این بارها به کوشش یحیی عبدالکریم فضیل (م ۱۴۱۲ ق)، در بیروت و صنعا به چاپ رسیده بود، در سال جاری (۲۰۰۲ م/ ۱۴۲۲ ق)، به کوشش محقق معاصر زیدیه، عبدالله بن حمود عزّی، در ۷۴۸ صفحه به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی (ع) تجدید چاپ و منتشر شده است. این چاپ با مقدمهٔ ناشر آغاز می شود و پس از آن محقق در مقدمهٔ کتاب به مطالبی سودمند در بارهٔ حدیث زیدیه، شرح حالی از قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام (تدوین کننده و گردآورندهٔ کتاب)، شرح حالی از امام ابوطالب هارونی و تالیفات او، مشایخ امام

---

۲۸. برای اطلاع بیشتر از شرح حال امام ابوطالب ناطق بالحق، علاوه بر مقدمهٔ عبدالله بن حمود عزّی بر این کتاب، مقدمهٔ ابراهیم بن مجدالدین مؤیدی و هادی بن حسن حمزی محققانِ **الإفادة**، مقدمه های محمد یحیی سالم عزّان محققِ **الإفادة**، **التحریر** و **شرح البالغ المدرك**، ر.ك: **الحدائق الوردیة**، ص۱۶۵ ـ ۱۸۶ و **التحف شرح الزلف**، ص۲۱۲ ـ ۲۱۵.

ابوطالب در کتاب امالی، توثیق کتاب و سند آن به مؤلف، اشاره کرده است. همچنین مقدمهٔ سوم از قاضی احمد بن سعدالدین مسوری (۱۰۰۷ـ۱۰۷۹ ق) است که از راویان این کتاب به شمار می رود. آخرین مقدمه نیز از قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام سناعی، گردآورندهٔ آن است. در پایان نیز کتاب **بغیة الطالب فی تراجم رجال امالی ابی طالب** به عنوان ملحق به این چاپ افزوده شده است. این ملحق، نوشتهٔ شخصیت معاصر زیدیه، محمد بن حسن عجری (ت ۱۳۵۲ ق) است و شامل ترجمهٔ رجالی است که نام آنها در سند روایات **امالی** آمده و به ۱۰۵۰ تن بالغ می شوند.

از امام ابوطالب تالیفات بسیاری به یادگار مانده که از میان آنها علاوه بر کتاب **امالی**، تاکنون تعدادی دیگر نیز منتشر شده است که عبارت اند از: **شرح البالغ المدرك و التحریر فی الکشف عن نصوص الأئمة النحاریر**، هر دو به کوشش محمد یحیی سالم عزّان؛ و **الإفادة فی تاریخ ائمة الزیدیة (السادة)**، یک بار به کوشش محمد یحیی سالم عزّان و بار دیگر به کوشش ابراهیم بن مجدالدین مؤیدی و هادی بن حسن حمزی؛ **الدعامة فی الامامة**، به کوشش دکتر ناجی حسن که به اشتباه آن را به صاحب بن عباد نسبت داده و آن را با نام **نصرة مذاهب الزیدیة و الزیدیة** دو بار منتشر کرده است.

۹. الأذان بحیّ علی خیر العمل

این کتاب از جمله آثار حافظ ابوعبدالله عزالدین محمد بن علی بن حسن علوی است. وی در سال ۳۶۷ ق، در کوفه به دنیا آمد. بعدها از محضر مشایخ آن دیار کسب دانش کرد، سپس به بغداد رفت و در فقه و حدیث شهرت یافت، تا آنجا که به وی لقب «مسند کوفه» داده شده است. برای او تالیفات بسیاری شمارش شده که مهم ترین آنها **الجامع الکافی** در فقه است که از مهم ترین کتابهای فقهی زیدیه به شمار می رود. او در سال ۴۴۵ ق، دیده از جهان فروبست.[۲۹]

---

۲۹. برای اطلاع بیشتر در مورد مؤلف، ر.ك: مقدمه های محققان شش کتاب چاپ شده از وی، به ویژه شرح حالی که مرحوم عبدالعزیز طباطبایی نگاشته و در مقدمهٔ **فضل زیارة الحسین (ع)** به چاپ رسیده است.

کتاب **الأذان بحیّ علیٰ خیر العمل** هر چند بحثی فقهی را دنبال می کند، رویکردی حدیثی دارد. مؤلف در این کتاب به موضوع مشروعیت و جزئیت جمله ای از اذان پرداخته که اهل سنت بدان قائل نیستند و اعتقاد به آن از جمله اشتراکات امامیه و زیدیه است. وی در این کتاب ارزشمند، تبحر خود را در حدیث به نمایش گذاشته است و با آوردن ۱۹۲ روایت مسند از حدود پانصد راوی نشان داده که جملهٔ «حیّ علی خیر العمل» در زمان پیامبر گرامی اسلام و بعد از آن در عصر صحابه و تابعین، جزئی از اذان بوده است. این روایات در چهار بخش ترتیب یافته است: بخش اول، حی علی خیر العمل در عصر پیامبر با ۶۸ حدیث؛ بخش دوم، حی علی خیر العمل در عصر صحابه با ۴۰ حدیث، بخش سوم، حیّ علی خیر العمل در عصر تابعان با ۷۲ حدیث و بخش چهارم، حیّ علی خیر العمل در نزد اهل بیت(ع) با ۱۲ حدیث. محقق کتاب نیز در ملحقات چند روایت دیگر را افزوده که از قاسم بن ابراهیم رسّی و هادی یحیی بن حسین و ناصر اطروش، سه پیشوای صاحب مکتب در زیدیه، در این خصوص روایت شده است. برخی راویان احادیث حیّ علی خیر العمل عبارت اند از: امیرالمؤمنین علی (ع)، عُمر، حسن (ع)، حسین (ع)، ابومخدوره، ابورافع، جابر، بلال، ابن مسعود، ابن عمر، عقیل، عبدالله بن جعفر، محمد بن حنفیه، سهل بن حنیف، زین العابدین (ع)، زید بن علی (ع)، محمد باقر(ع)، جعفر صادق (ع).

این اثر که پیش تر به کوشش محقق معاصر زیدیه، علی بن عبدالکریم فضیل (ت ۱۳۴۶ ق)، در سال ۱۳۹۹ ق، در دمشق به چاپ رسیده بود، در سال ۱۴۱۸ ق/۱۹۹۷م با تحقیقی بهتر به کوشش محقق معاصر زیدیه، محمد یحیی سالم عزّان در ۲۷۹ صفحه، به وسیلهٔ مرکز بدر العلمی و الثقافی در صنعا منتشر شده است که نسبت به چاپ قبل امتیازاتی دارد. محقق اخیر علاوه بر آن که احادیث را مرتب ساخته، استخراج نموده و بر آنها تعلیق زده است، در معجمی جداگانه به ترجمه و شرح حال تک تک راویان احادیث آن که به ۴۶۱ تن بالغ می شوند، همت گماشته و آن را **معجم الرواة فی کتاب الأذان بحیّ علیٰ خیر العمل** نامیده و به همراه متن کتاب منتشر کرده است.

ابوعبدالله علوی تالیفات بسیاری دارد. از میان تالیفات او به جز **الأذان بحیّ علیٰ خیر العمل**،

کتاب فقهی بسیار مهم او، یعنی **الجامع الکافی** نیز در دست تحقیق است و به زودی منتشر خواهد شد. همچنین پنج کتاب دیگر نیز از او به چاپ رسیده است که همگی کتابهایی حدیثی به شمار می روند و در ادامه به معرفی آنها خواهیم پرداخت.

۱۰. تسمیة من روی عن الامام زید من التابعین

این کتاب از جمله آثار ابوعبدالله علوی است که در آن به شرح حال و ذکر احادیث ۲۹ تن از سرشناسان تابعان می پردازد که از امام زید بن علی (ع) حدیث نقل کرده اند. گزارشهایی که فعلاً از انتشار این کتاب در اختیار است، حاکی از چاپ آن در ۶۵ صفحه و به کوشش صالح عبدالله قربان است.[۳۰]

۱۱. التَعازی

این کتاب اثر دیگری از ابوعبدالله علوی است که در آن احادیثی در خصوصِ آداب و روش برخورد با مصیبتها و مصیبت دیده ها، گردآوری شده است. مؤلف از میان روایات پیامبر و سیرهٔ روایت شده از آن حضرت و یارانش، ۷۳ حدیث را در موضوع مورد نظر جمع آوری و روایت کرده است.

این کتاب برای اولین بار به کوشش جناب آقای فارس حسّون کریم در مجموعهٔ **میراث حدیث شیعه** که به کوشش آقایان مهدی مهریزی و علی صدرایی خویی و به وسیلهٔ مرکز تحقیقات دار الحدیث در شهر قم منتشر می شود، در سال ۱۳۷۸ ش/ ۲۰۰۰ م، و در دفتر چهارم آن در ۶۶ صفحه (۷۹ تا ۱۴۵)، به چاپ رسیده است. محققِ محترم، علاوه بر شمه ای از شرح حال مؤلف، در مورد اصطلاحِ تعازی و آنچه در این خصوص نگارش یافته توضیحاتی داده و آن گاه به معرفی این کتاب و کار خود در بارهٔ آن پرداخته است.

---

۳۰. **اعلام المؤلفین**، ص۹۴۶؛ **حیّ علی خیر العمل**، محمد یحیی سالم عزّان؛ **کتاب الذکر**، الامام زید بن علی.

۱۲. فضل زیارة الحسین (ع)

چنان که از عنوان کتاب برمی‌آید، ابو عبدالله علوی در این کتاب روایات و احادیثی را که به موضوع فضیلت زیارت امام حسین (ع) و اقامهٔ عزای آن حضرت و گریه بر مصائب وی و موضوعاتی در این زمینه می‌پردازد، گردآوردی کرده است. آنچه در این تصحیح ارائه شده، شامل ۸۹ روایت از پیامبر، ائمهٔ اهل البیت و برخی از صحابه و تابعین است که مؤلف آنها را با سندی متصل روایت می‌کند. ولی متاسفانه نسخه‌ای که در اختیارِ محقق کتاب قرار داشته، ناقص بوده و ظاهراً اصل کتاب بیش از این ادامه داشته است. در توضیحات محقق آمده است که اگر چه روایات کتاب نظم مشخصی ندارد، می‌توان روایات آن را به سه دسته تقسیم کرد: اول؛ آنچه (به ترتیب) از پیامبرگرامی (ص)، علی (ع)، حسن (ع)، حسین (ع)، زین‌العابدین (ع)، محمد باقر (ع)، جعفر صادق (ع)، عبدالله بن حسن، موسی بن عبدالله، محمد بن حسین بن علی بن حسین، علی بن موسی الرضا (ع)، قاسم بن ابراهیم، عبدالله بن لهیعه، منصور بن عمار و حمزة الزیات، روایت شده است. دوم؛ آنچه در فضیلت زیارت روز عاشورا و اول رجب و نیمهٔ شعبان و ماه رمضان و روز عرفه و زیارت شهدای آل محمد روایت شده است. سوم؛ آنچه در فضیلت گریه بر امام حسین (ع) و اقامهٔ عزای ایشان و فضیلت تربت آن حضرت و فضیلت کسی که وی را زیارت کند، روایت شده است.

این کتاب از جمله مخطوطاتِ کتابخانهٔ آیت الله العظمی مرعشی نجفی و ششمین شماره از سلسله مخطوطاتِ چاپ شده به وسیلهٔ این کتابخانه در شهر قم است که در سال ۱۴۰۳ ق، برای اولین بار در ۱۲۲ صفحه به کوشش جناب آقای سید احمد حسینی منتشر شده است. محقق کتاب در مقدمهٔ خود توضیحاتی در بارهٔ کتاب داده و شرح حال مؤلف را به قلم مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی در آن گنجانده است.

۱۳. فضل الکوفة و فضل اهلها

این کتاب تالیفی دیگر از ابوعبدالله علوی است که به ذکر احادیثی در فضیلت کوفه اختصاص

یافته است. در بخش منتشر شده از این کتاب ۱۸۱ حدیث ذکر شده که از شخصیتهایی همچون ابراهیم(ع)، پیامبر اسلام(ص)، علی(ع)، حسن(ع)، حسین(ع)، زین العابدین(ع)، سلمان، عُمر، حذیفه، محمد بن حنفیه و ... روایت شده است.

تنها چاپ کتاب **فضل الکوفة** که تنها بخشی از آن را شامل می شود، در سال ۱۴۰۱ ق/۱۹۸۱م، به کوشش محمد سعید طریحی (۱۳۰۵ـ۱۳۸۸ ق) و به وسیلهٔ مؤسسة اهل البیت در بیروت انجام شده است. محقق این کتاب در مقدمه ای مبسوط ، پس از معرفی دیگر کتابهای نوشته شده در موضوع فضیلت کوفه، شرح حالی از مؤلف کتاب، ابوعبدالله علوی، را آورده و مشایخ او را ذکر کرده و در بارهٔ تحقیق کتاب توضیحاتی ارائه داده است.

۱۴. الفوائد المنتقاة و الغرائب الحسان عن الشیوخ الکوفیین

این کتاب انتخابی از حافظ ابوعلی محمد بن علی صوری (۳۷۶ـ۴۴۱ ق) از روایات استاد خود، ابوعبدالله علوی است که در قالب ۴۵ «فائدة» شکل نهایی یافته است.

تنها چاپ این کتاب در سال ۱۴۰۷ ق/۱۹۸۷م، در ۱۷۳ صفحه به کوشش دکتر عُمر عبدالسلام تدمری و به وسیلهٔ دار الکتاب العربی در بیروت منتشر شده است. محققِ کتاب در مقدمهٔ خود که آن را بخش اول کتاب نامیده، به شرح حال ابوعبدالله علوی پرداخته است و در ضمن بحث از شاگردان او به شرحِ حالِ حافظ صوری نیز اشاره کرده و متذکر شده است که وی در مقدمه ای که بر کتاب **الفوائد العوالی المؤرخة من الصحاح و الغرائب** نوشته، در ۳۲ صفحه شرح حالی مبسوط از ابوعلی صوری آورده است که در جای دیگری مشابه آن را نمی توان یافت.[۳۱] همچنین در این مقدمه در مورد **الفوائد المنتقاة** و تحقیق خود توضیحاتی داده است. بخش دوم به متن کتاب اختصاص دارد که به گفتهٔ محقق ۴۳

۳۱. الفوائد العوالی، قاضی ابوالقاسم علی بن حسن تنوخی، تخریج ابوعلی صوری، به کوشش دکتر عمر عبدالسلام تدمری، موسسة الرسالة، بیروت، دار الإیمان، طرابلس، چاپ اول، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۵م.

ولی عملاً ۴۵ «فائدة» دارد که برخی در لفظ تکراری است و اغلب از مشایخ کوفه روایت شده و از همین رو به این کتاب «فوائد الکوفیین» نیز گفته شده است. احادیثی برگزیده و روایاتی نغز و در مواردی سخنان و ابیات شعری که در زمرهٔ نکته ها و حکمتها و پندها قرار دارد، مطالب این فواید را تشکیل می دهد. احادیثِ ذکر شده در این فواید از پیامبر اسلام (ص)، علی (ع) و دیگر صحابه و بعضاً اقوال دیگری در حکمت و موعظه و شعر است. بنابه گفتهٔ محققِ کتاب، اغلب احادیث روایت شده، چه از نظر متن و چه از نظر سند صحیح است وبرخی از آنها هم حدیث دانسته شده، حال آنکه در واقع حدیث نیست. محققِ کتاب پس از آوردن فواید، یازده مورد سماعات این کتاب را که سندِ شنیداری آن است، ذکر کرده و در ملحقی دیگر به سه مورد از مواردی که علوی روایت کرده و در **تاریخ اربل**، تالیفِ ابن مستوفی و **المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم**، تالیفِ ابن جوزی ذکر شده ولی در این کتاب نیامده، اشاره کرده است. همچنین در ملحقِ سوم، نوشتهٔ دیگری را از ابوعلی صوری آورده با نام **فوائد فی نقد الاسانید**، که از فایدهٔ ۴۶ تا ۵۲ شماره گذاری شده است.

۱۵. الأمالی الخَمیسیّة

امام مرشد بالله یحیی بن حسین بن اسماعیل شجری گرگانی، در سال ۴۱۲ق، در بیت امامت زیدی به دنیا آمد. پدر وی امام موفق بالله حسین بن اسماعیل (م ۴۳۰ ق) است. مرشد بالله در کسب معارف و دانش چنان توفیق یافت که در مورد او گفته اند: «الیه تشد الرحال فی طلب العلم». [۳۲] وی که در نهایت زهد و پرهیزگاری می زیسته و در علم و عبادت کوشا بوده است، در ایام مستظهر عباسی در منطقه ای به گسترهٔ ری، گرگان و گیلان دعوت خویش را مطرح کرد و تا زمان مرگ در این راه کوشا بود. امام مرشد بالله در سال ۴۷۹ ق، بدرود حیات گفت و در منزل خواهرش در شهر ری به خاک سپرده شد. [۳۳]

---

۳۲. برای کسب دانش از او، باید بار سفر بست.

۳۳. مقدمهٔ **الامالی الخمیسیّة**؛ **التحف شرح الزلف**، ص ۲۱۱؛ **اعلام المؤلفین**، ص۱۱۰۰.

امام مرشد بالله در روزهای پنجشنبه (الخَمیس) احادیثی را املا نموده، که از همین جهت **الأمالی الخَمیسیّة** نام گرفته است؛ همان گونه که امالی دیگر منتسب به او از آنجا که در روزهای دوشنبه (الإثنین) املا شده است، به **الأمالی الإثنینیّة** مشهور شده است. **الأمالی الخَمیسیّة** در چهل مجلس املا شده و در مجموع دربرگیرندهٔ احادیثی مسند از پیامبر گرامی اسلام در موضوعات مختلفی همچون فضایل پیامبر و اهل بیت، عبادات، دعا، توبه، اخلاق، زهد و معاد است. این کتاب یک بار به وسیلهٔ قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام (م ۵۷۳ قم) در ۲۷ باب ترتیب یافته و منظم شده است. ولی تنظیم آن به شکلی که اکنون چاپ شده و در دسترس ماست، به وسیلهٔ قاضی محی الدین محمد بن احمد بن علی قرشی (قرن هفتم قمری) انجام شده است. او عالمی بزرگ در مذهب زیدیه و پدر مؤلفِ کتاب **شمس الأخبار** است که در ادامهٔ معرفی کتابهای حدیث زیدیه، بدان اشاره خواهیم کرد.

چاپ نخست **الأمالی الخَمیسیّة** در سال ۱۳۷۶ ق، در دو جلد به وسیلهٔ مطبعة الفجالة در قاهره، به کوشش جعفر محمد مصطفی ـ ولی بدون تحقیق مطلوب، منتشر و بارها تصویر آن در بیروت تجدید چاپ شده است. این کتاب در سال گذشته (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م) به کوشش محمد حسن محمد حسن اسماعیل به وسیلهٔ دار الکتب العلمیة در بیروت، در دو جلد منتشر شده است.

قابل توجه آنکه این کتاب، گاهی **امالی الشجری** نامیده شده است،[۳۴] ولی نباید با کتاب دیگری که آن هم **امالی الشجریة** نامیده می شود و به این نام معروف تر است، اشتباه شود. آن کتاب در موضوع ادبیات عرب و محصولِ املا های ابوالسعادات هبةالله بن علی حسنی شجری (۴۵۰ـ۵۴۲ ق)، در ۸۴ مجلس است که تاکنون بارها (در حیدر آباد و بیروت) به چاپ رسیده است. همچنین تتمهٔ آن نیز به کوشش حاتم صالح ضامن و با عنوان **ما لم ینشر من الأمالی الشجریة** در سال ۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۴م، در بیروت منتشر شده است.[۳۵]

---

۳۴. **اعلام المؤلفین**، ص ۱۱۰۱.

۳۵. برای اطلاع بیشتر ر.ک: مدخل ابن شجری در **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، ج۴، ص۶۸، نوشتهٔ عنایت الله فاتحی نژاد.

علاوه بر **الأمالی الخَمیسیّه**، از امام مرشد بالله امالی دیگری نیز به نام **الأمالی الإثنینیّة** به یادگار مانده که **الأنوار** هم نامیده شده است. در این امالی، روایات معروف و مشهور اهل سنت در بارهٔ فضایل اهل بیت(ع) گردآوری شده است. این کتاب تاکنون چاپ نشده است، ولی بنابر گزارشهای رسیده مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع) آن را در دست تحقیق دارد و به زودی منتشر خواهد کرد. در تالیفات امام مرشد بالله از کتابِ **الإستبصار فی اخبار العترة الأطهار** نیز یاد می شود که ظاهراً به دست ما نرسیده است.

در همین جا مناسب است از کتاب مهمِ **الإعتبار و سلوة العارفین**، تالیف امام موفق بالله حسین بن اسماعیل شجری (پدر امام مرشد بالله) یاد شود. موضوع این کتاب عمدتاً مواعظی در سیر و سلوك و زهد و اخلاق است که در هر بخشی پس از آوردن آیات، روایاتی از پیامبر(ص) و علی(ع) و دیگر اهل بیت ذکر شده و سپس موعظه های دیگران، به آن افزوده شده است. در بخش پایانی کتاب نیز احادیثی در فضیلت اهل بیت(ع) ذکر شده است. این کتاب در برگیرندهٔ احادیث بسیاری است که محقق تنها احادیث نبوی آن را تا ۵۳۶ مورد شمارش کرده است. **الإعتبار و سلوة العارفین** در سال ۱۴۲۱ ق/۲۰۰۱ م، برای اولین بار به کوشش عبدالسلام عباس وجیه، به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع)، در ۷۳۴ صفحه منتشر شده است. محقق توانای این کتاب علاوه بر تحقیقِ در خور تحسین آن، در تالیفی مستقل به نام **معجم رجال الاعتبار و سلوة العارفین**، شرح حال رجال واقع در این کتاب را نگاشته که به ۱۰۴۰ ترجمه از محدثان، عالمان، زاهدان، امامان اهل بیت و دیگر شخصیتهای زیدیه بالغ می شود. او این تراجم را به ترتیب حروف نامهایشان، مرتب ساخته و فصلی جداگانه را به کنیه ها اختصاص داده و برای زنان نیز فصلی ویژه در نظر گرفته است. این معجم به طور مستقل در سال ۱۴۲۱ ق/۲۰۰۱ م، برای اولین بار به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع) در ۵۷۸ صفحه منتشر شده و وعده داده شده است که در ضمن موسوعه ای قرار گیرد که با هدف معرفی همهٔ رجال زیدیه در آینده ای نزدیک منتشر خواهد شد.

۱۶. شرح الأحکام

ابوالحسن علی بن بلال آملی از شخصیتهای زیدیه در قرن پنجم است که در منطقهٔ طبرستانِ ایران می زیسته و از عالمانی همچون ابوعباس حسنی بهره برده و در اواخر قرن پنجم بدرود حیات گفته است.[۳۶] از جمله آثار او کتاب **شرح الأحکام** است که از مهم ترین کتابهای حدیث زیدیه شمرده شده است. این کتاب در حقیقت به وسیلهٔ ابوعباس حسنی و در شرحِ کتابِ فقهی امام هادی یحیی بن حسین، **الاحکام فی الحلال و الحرام**، تالیف شده و علی بن بلال آن را در دو مجلد تلخیص کرده است. آنچه اکنون منتشر شده، برگزیده ای از این کتابِ علی بن بلال است که شخصیتِ معاصر زیدیه، محمد بن حسن عجری (ت ۱۳۵۲ ق)، با نامِ **إعلام الأعلام بادلة الأحکام** آن را گردآوری کرده است. در این اثر روایاتِ جلد اول **شرح الأحکام** که در اختیار بوده، به آنچه از این کتاب در کتابِ **تتمة الاعتصام** آمده، ضمیمه شده که شامل ۱۱۴۹ حدیث است که بر اساس ترتیب ابوابِ کتابِ فقهی **الأحکام** تنظیم شده است. **إعلام الأعلام** در سال جاری (۲۰۰۲ م/ ۱۴۲۲ ق) در ۵۴۸ صفحه به کوشش محقق معاصر زیدیه، عبدالله بن حمود عزّی، و به وسیلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی(ع)، برای اولین بار منتشر شده است.

همچنین باید از کتاب **تتمة المصابیح**، دیگر اثر منتشر شدهٔ علی بن بلال نام برد که در آن کار استاد خود ابوعباس حسنی را در کتاب **المصابیح** تکمیل کرده است. اینک هر دو با هم در یک مجلد به کوشش محقق معاصر زیدیه، عبدالله بن عبدالله بن احمد حوثی، برای اولین بار منتشر شده است.

۱۷. أمالی ظفر بن داعی

این کتاب تالیفی است از ظفر بن داعی بن مهدی علوی استرآبادی که از او با عنوان «سید

---

۳۶. در مورد شرح حال علی بن بلال اطلاعات زیادی در دست نیست، ولی می توان ر.ك: **اعلام المؤلفین**، ص ۶۶۲؛ مقدمهٔ **المصابیح**، ص ۶۴؛ مقدمهٔ **إعلام الأعلام**، ص ۱۱.

عالم» یاد شده است.

آورده‌اند که او فقیهی صالح و از اعلام قرن پنجم بوده که محضر امام موفق بالله (م ۴۳۰ ق) و اوایل دورهٔ امام احمد بن سلیمان (۵۰۰ـ۵۶۶ ق) را درک کرده است.[۳۷] ابراهیم بن قاسم در **طبقات الزیدیة الکبری** تاکید می کند که ظفر بن داعی کتابی با نام امالی داشته که امامانِ زیدیه از آن نقل روایت کرده‌اند، ولی تصریح می کند که این کتاب را نیافته است. عبدالسلام عباس وجیه نیز در **اعلام المؤلفین الزیدیة** همان سخن را تکرار کرده است، ولی خود او به عنوانِ محققِ **طبقات الزیدیة الکبری** در تعلیقه‌ای از پیدا شدن این کتاب خبر داده است.[۳۸] بر اساس گزارشی که اخیراً از مؤسسهٔ فرهنگی امام زید بن علی به دستم رسیده، این کتاب نیز هم اینک در دست تحقیق است و برای چاپ آماده می شود.

* * *

مهم‌ترین مراجع (علاوه بر کتابهای معرفی شده در متن)

۱. **الإفادة فی تاریخ الأئمة الزیدیة (السادة)**، ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (م ۴۲۲ ق)، به کوشش محمد یحیی سالم عزّان، دار الحکمة الیمانیة، صنعا، چاپ اول، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م، و به کوشش ابراهیم بن مجدالدین مؤیدی و هادی بن حسن حمزی، مرکز اهل البیت(ع) للدراسات الاسلامیة، صعدة، چاپ اول، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م.

۲. **المصابیح**، ابوعباس احمد بن ابراهیم حسنی (م ۳۵۳ ق)، به کوشش عبدالله بن عبدالله بن احمد حوثی، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، عَمّان، چاپ اول، ۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۲ م.

۳. **الحدائق الوردیة فی مناقب ائمة الزیدیة**، حمید بن احمد بن محمد مُحلّی (م ۶۵۲ ق)، به کوشش دکتر مرتضی بن زید محطوری، مرکز بدر العلمی و الثقافی، صنعا، چاپ اول، ۱۴۲۳/ ۲۰۰۲.

---

۳۷. **طبقات الزیدیة الکبری**، ج۳، ص۵۳۹؛ **اعلام المؤلفین**، ص۵۱۹.

۳۸. **طبقات الزیدیة الکبری**، ج۳، ص۵۳۹.

۴ . **الفلک الدوار فی علوم الحدیث و الفقه و الآثار**، صارم الدین ابراهیم بن محمد وزیر (۸۳۴ـ۹۱۴ق)، به کوشش محمد یحیی سالم عَزّان، مکتبة التراث الاسلامی، صعدة، دار التراث الیمنی، صنعا، چاپ اول، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۴م.

۵ . **طبقات الزیدیة الکبری** (القسم الثالث)، ابراهیم بن قاسم بن امام مؤید بالله (م ۱۱۵۲ ق)، به کوشش عبدالسلام عباس وجیه، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، عَمّان، چاپ اول، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م، ۳ جلد.

۶ . **التحف شرح الزلف**، مجدالدین بن محمد بن منصور مؤیدی، مرکز بدر العلمی و الثقافی، صنعا، چاپ سوم، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م.

۷ . **لوامع الأنوار فی جوامع العلوم و الآثار و تراجم اولی العلم و الأنظار**، همو، مکتبة التراث الاسلامی، صعدة، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق/۱۹۹۳م، ۳ جلد.

۸ . **اعلام المؤلفین الزیدیة**، عبدالسلام بن عباس وجیه، مؤسسة الامام زید بن علی (ع) الثقافیة، عَمّان، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق/۱۹۹۹م.

۹ . **مصادر التراث فی المکتبات الخاصة فی الیمن**، همو، مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة، عَمّان، چاپ اول، ۱۴۲۲ ق/۲۰۰۲م، ۲ جلد.

۱۰ . **اخبار ائمة الزیدیة فی طبرستان و دیلمان و جیلان**، ویلفرد مادلونگ، از سری متون و پژوهشهای منتشر شده به وسیلهٔ مرکزِ آلمانیِ مطالعات شرقی در بیروت، شمارهٔ ۲۸، فرانتز اشتاینر، ویسبادن، ۱۹۸۷م.

۱۱ . سایت اینترنتی مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیة.